

Literary Research

Year19, NO. 78

Falii 2023

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.19.78.6>

DOR: [20.1001.1.17352932.1401.19.78.11.1](https://doi.org/20.1001.1.17352932.1401.19.78.11.1)

A Critique on the Correction and description of Habibaullah Abbasi and Iraj Mehraki from the *Tārikh_e Jahāngoshā Joveini*

Siamak Saadati¹, Alireza Hajiannejad²

Received: 5/5/2021

Accepted: 13/11/2021

Abstract

The *Tārikh-e Jahāngoshā Joveini* is one of the most special texts of Persian prose, which is full of Persian, Arabic and Turkish words, idioms, poems and proverbs. These features have led to the need for a comprehensive description of the *Tārikh-e Jahāngoshā Joveini*. Habibaullah Abbasi and Iraj Mehraki have corrected and explained this book. This edition, in addition to its many advantages, in some cases has major drawbacks. In this article, we have divided these problems into five groups: problems with the preference of the Paris version, problems with the commentary of the Persian section, translation of Arabic poems, insufficient search for the description of the text, and lack of mention of the speakers. We have tried to show how the correctors made a mistake in each of these cases and what the source of this error was by referring to the *Divan of Poets*, reference books and authoritative Persian and Arabic dictionaries. The typographical errors of this correction are due to the insistence on the Paris version on the other version, the syntactic and morphological errors of the commentators are often the result of not recognizing the syntactic role of words and phrases, not recognizing the time, root and form of verbs, and their inadequacies and ambiguity are due to not referring to the poet's *divan*, reference books and valid dictionaries. In each case, after mentioning the error of the text, we have provided the explanations of

---

¹ PhD graduate of the Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran, ORCID: 0000-0002-1016-1209, Email: s_saadatie@ut.ac.ir

² Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran, orcid: 0000-0002-5238-3037. hajiannjd@ut.ac.ir

the commentators, and after reviewing these explanations and showing their errors and drawbacks, we have provided the description and explanation of our proposal from the verse. We have tried to make our proposed explanations free of these slips and to be deeper and more accurate.

Keywords: *Commentary on the history of Tārikh-e Jahāngoshā Joveini, criticism of the Commentary on the history of Tārikh-e Jahāngoshā Joveini, Habibaullah Abbasi and Iraj Mehraki.*

Extended Abstract

1. Introduction

The Tārikh-e Jahāngoshā Joveini is of particular importance historically; About the events of the end of Sultan Muhammad Khwarazmshah's career and the rise and fall of Sultan Jalaluddin Khwarazmshah and the history of the Nizari Ismailis of Iran and the rulers of Alamut, it is considered the first source. Atta Malik has authored the Tārikh-e Jahāngoshā in three volumes, respectively, in the description of the appearance of Genghis Khan the Mongol and his conditions and conquests, the history of the Khwarazmshahs and Iranian Mongol rulers, the conquest of the Ismaili castles and the successors of Hassan Sabah. "In this book, Atta Malik impartially investigated and analyzed the causes of the defeat of Sultan Muhammad Khwarazmshah and Sultan Jalaluddin, the Tarabi uprising and many other events, and in this sense, his historiography is close to Ibn Khaldun's." (Bahar, 1355: 3/52).

2. Literature Review

The Tārikh-e Jahāngoshā Joveini is the oldest source of Mongolian vocabulary involved in the Persian language. This book is an outstanding example of the technical, artificial and luxurious prose of Persian writers in the 7th century. After Joveini, "Ibn Bibi", the author of *Al-Awamar al-Alaiyeh*, and "Wassaf Shirazi", the author of "*Tārikh-e Vassāf*" continued his style. (Shamisa, 1384: 147) The prose of The Tārikh-e Jahāngoshā Joveini, mixed with verses, hadiths, proverbs, verbal and spiritual arrays, and Arabic and Persian poems is appropriate

to the topic. Most of the Persian poems in this book are by Ferdowsi, Masoud Sa'd, and Zohair Faryabi, and the Arabic poems are by the famous poets of the Jahili and Abbasid periods. (Shoar, 1370: 1/301) While observing the side of industry and interest in the arrangement of words, Jovini has also neglected the side of beauty of speech and originality of meaning (Safa, 1369: 3/1211).

The three volumes of *The Tārikh-e Jahāngoshā Joveini* were first published in Leiden in 1911-193 with the corrections and annotations of Mohammad Qazvini. Among the available explanations of the history of Jahangasha Jovini, without a doubt, the commentaries published by Habibullah Abbasi and Iraj Mehraki (1392-1394) are the most successful. The commentators of the book have tried to explain its words and terms by using many Persian, Arabic and Turkish languages and they have been very successful in this work. But since the prose of the book is a special prose; There are many ambiguities in it; In such a way that despite the scholarly efforts of the commentators of the book in solving these ambiguities, some problems remain unsolved and there are inadequacies in the explanation of others.

3. Methodology

In this article, we have divided all the problems in the printing of Habibullah Abbasi and Iraj Mehraki into five groups of problems in the annotations of the Persian section, the translation of Arabic poems, the lack of sufficient search for the description of the text, the problems of preferring the Paris version and not mentioning the speakers of the poems. We have tried to show how the correctors went wrong in each of these cases and what was the source of this error by referring to poets' books, reference books and authentic Persian and Arabic dictionary.

Results

In this article, we have divided Habibullah Abbasi's and Iraj Mehraki's proofreading and description problems of *The Tārikh-e Jahāngoshā Joveini* into five parts, and after criticizing and examining their problems, we have presented our suggested opinion. These errors are as follows: 1. Errors in the annotations of the Persian section: In order to get rid of the mentioned errors, the commentators should have referred to the authoritative Persian dictionaries, the previous commentaries of *The Tārikh-e Jahāngoshā Joveini* and the Persian section of numerous articles published in this field. 2. Errors in the translation of Arabic poems: this section is divided into two categories: lexical and morphological-syntactic. In the section of lexical problems, it would be

helpful to refer to the authentic Arabic dictionaries and the Diwan of Arab poems to correctly translate Arabic poems. In the section on spelling and syntax problems, the commentators should have referred to the authentic books on Arabic grammar and syntax, Divan of Arab poets, as well as the aforementioned articles, so as not to make mistakes in the translation of Arabic poems. 3. Lack of sufficient search to explain the text: In this context, commentators should have referred to Persian and Arabic dictionaries and reference books so that their explanation would be more complete. Preferring the Paris version over other versions: instead of accepting this version without any reason, it would have been better for the correctors to present a critical correction of The Tārikh-e Jahāngoshā Joveini so as not to suffer this confusion in the translation of some poems. 5. Failure to mention the speakers of the poems: for this purpose, the commentators should have referred to the works of Arabic literature and the divans of Arab poets so that there is no ambiguity in their work; In such a way that the speaker of some famous poems is specified and a significant number of verses are left without mentioning the speaker. The totality of these factors has caused problems in the correction and annotations of The Tārikh-e Jahāngoshā Joveini by Habibullah Abbasi and Iraj Mehraki. It is hoped that the editors will correct the mentioned shortcomings in the next editions.

References

- Ibrahim-e ibn-e harmat. (1389). Divan. Research: Mohammad Jabbar Moaybad. Najaf: Matba't al Adab.
- Ibn al-Anbari. (1424). Azzahir fi Ma'ani Kalamat-e nas, Research: Yahya Morad, Bayrūt: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah.
- Ibn Sīdah. (1421). Al-Muḥkam wa-al-muḥīt al-a'zam. Research: Abdulhamid Hindavi. Bayrūt: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah.
- Ibn-e Khallikan. (1398). Wafayāt al-A'yān wa-Anbā' Abnā' az-Zamān. Research: Ihsan Abbas, Bayrūt: Dar Al- Sader.
- Ibn Duraid. (1988). Jamhara fi 'l-Lughat. Bayrūt: Dar Al- Alm Lilmalaein.
- Ibn Faris. (1404). Kitāb Maqāyīs al-lughā. Research: Abdussalam Mohammad Haroon, Qom: Maktab Al- Alam Al- Islami.
- Ibn Fovarrajah. (1987). Alfath Ala Abilfat, Research: Abdulkarim Dujaili, Baghdad: Vizarat Al- thaqafat Va Al'aelam.
- ibn al-Mu'tazz. (No date). Divan, Bayrūt: Dar Al- Sader.
- Abū Bakr al-Khwarizmi. (1418). Divan, Research: Hamid Sedgi, Tehran: Miras-e Maktoob.
- Abū Tammām, (1414). Divan, Research: Khatib Tebrizi, Bayrūt: Dār Al-Kutub Al- Arabi.
- Abū al-'Alā' al-Ma'arrī. (1376). Saqt al-Zand, Bayrūt: Daro Bayrūt.

- Abu Firas al-Hamdani. (1414). *Divan*, Research: Khalil Aldowaihi, Bayrūt: Dār Al-Kitab Al- Arabi.
- Abū Nuwās. (No date). *Divan*, Beyroot: Dār o Sader.
- Azhari. (1421). *Tahzib-ul lougha*, Bayrūt: Dar o Ihya-Al- toras-Al- arabi.
- Abu al-Faraj al-Isfahani. (1415). *Kitāb al-Aġānī*, Research: Ihsan Abbas, Bayrūt: Dār o Sader.
- Anzabinejad, R. (1376). "A review on the book describing the problems of The Tārikh-e Jahāngoshā Joveini", *Research mirror*, No. 8, pp. 150-158.
- Alī ibn al-Ḥasan al-Bākharzī. (1414). *Damiat al-kasr*, Research: Mohammad Toonji, Bayrūt: Dār Al- jil.
- Al-Buḥturī. (No date). *Divan*, Research: Hassan Kamil Sirafi, Cairo: Dār Al-Ma'arif.
- Fouad Ephrem Boustany. (1375). *Encyclopedia Arabica*, Tehran: Islami.
- Mohammad-Taqi Bahar. (1355). *Stylistics*, Tehran: Zovvar.
- Al-Tha'alibi. 1403. *Kitāb Yatīmat al-dahr fī mahāsin ahl al-‘aṣr*, Research: Mofid Mohammad Gomayha, Bayrūt: Dār Al-Kutub Al-‘Ilmīyah.
- Al-Tha'alibi. (No date). *Allataif va Azzaraif*, Bayrūt: Dār Al- Manahil.
- Al-Tha'alibi. (2003). *Altamsil va Almoihazira*, Research: Ghasi Hossein, Bayrūt: Dār va Maktabat Al- Hilal.
- Jourfadighani. (1340). *Translation of Yamini history*, Research: Jafar Shoar, Tehran: Book translation and publishing company.
- Al-Jauhari. (1376). *al-Ṣihāh fī al-lughah*, Research: Ahmad Abdulghafour Attar, Bayrūt: Dār Al- Ilm Lilmalaein.
- Joveini. (1387). *Tārikh-e Jahāngoshā*, Research: Mohammad Ghazvini, Tehran: Hermes.
- Joveini. (1392- 1394). *Tārikh-e Jahāngoshā*, Research: Habibullah Abbasi and Iraj Mehraki, Tehran: Zovvar.
- Joveini. (1388). *Tārikh-e Jahāngoshā*, Research: Seyyed Shahrokh Mousavian, Tehran: Dastan.
- Khatami, A. (1373). *Describing the problems of The Tārikh-e Jahāngoshā Joveini*, Tehran: Paya Publishing Cultural Institute.
- Alkori Alshartooni, S. (1403). *Agrab Al- Mavarid fī fosah Al- Arabiat va Al-Shavarid*, Qom: Publications of Ayatollah Marashi Najafi Library.
- Dashti, S, M. "A review on the book describing the problems of The Tārikh-e Jahāngoshā Joveini". *Cultural Keyhan*, No. 144, pp. 31- 33.
- Dehkhoda, A, A. (1377). *Dehkhoda Dictionary*, Research: Mohammad Moein& Seyyed Jafar Shahidi, Tehran: University of Tehran.
- Zakavati Garagozloo, A. (1374). "Describing the problems of The Tārikh-e Jahāngoshā Joveini", *Publication of knowledge*, No. 15, pp. 9- 40.
- Rashed Mohassel, M, R. (1373). "An explanatory reference to two parables in the introduction of Tārikh-e Jahāngoshā", *Journal of Language and Literature of Mashhad College of Literature and Humanities (Mashhad College of Literature and Humanities)*, Period 27, No. 1.
- Al-Zamakhshari. (1412). *Rabaye alabrar va nusus aliakhyar*, Research: Abdulamir Mohanna, Bayrūt: Al-Alamy Foundation for Publications.

- Al-Shāfi'ī. (No Data). Divan, Research: Mohammad Ibrahim Salim, Cairo: Ibn Sina Library.
- Al-Sharīf al-Raḍī. (1415). Divan, Research: Yosouf Shokri Farhat, Bayrūt: Dār Al Jil.
- Shoar. J. (1370). "The Tārikh-e Jahāngoshā Joveini: A reference to literary, historical and social", Yaki Qatraḥ Baran: Jishn Nameh Abbas Zaryab Khoei, Tehran.
- Shakib, M. (1373). "A review on the book describing the problems of The Tārikh-e Jahāngoshā Joveini". Ashna, Period 4, No. 20. PP. 52-56.
- Sham Al- Din Amoli. (1381). Nafa'is al-funun fi 'ara'is al-'uyun, Research: Aboulhasan Sha'rani& Ibrahim Mianaji, Tehran: Islamia.
- Şāḥib ibn-i 'Abbād. (1414). surroundings in language, Research: Mohammad Hassan A'l Yasin, Bayrūt: The world of books.
- Safa. Z. (1369). Tārikh-e adabiyyāt dar Irān, Tehran: Ferdows.
- Safipouri, A. (1396). Muntahā Al- arab fi lughat Al- arab, Research: Alireza Hajiannejad, Tehran: Sokhan.
- Al-Tughra'i. (1406). Divan, Research: Ali Javad Al- Tahir& Yahya Al- Jabouri, Doha: Qatari Book House.
- Abū Hilāl's al-'Askarī. (1420). Jamharat Al- Amsal, Research: Abdulmajid Gotamesh& Mohammad Aboulfazl Ibrahim, Bayrūt: Dār Al- jil.
- Umar ibn Abi Rabi'ah. (1416). Divan, Fayez Mohammad, Bayrūt: Arab Book House.
- Al-Khalil ibn Ahmad al-Farahidi. (1409). Kitab al-'Ayn, Qom: Hijrat.
- Ali Akbar Ghoreish. (1371). Quran dictionary. Tehran: House of Islamic books.
- Al-Mubarrad. (1417). Al-Kāmil, Research: Mohammad Aboulfazl Ibrahim, Cairo: Dār Al-Fikr Al-Arabi.
- Al-Mutanabbi. (2012). Divan, Research: Abdoulrahman Al- Barghoogi, Cairo: Hindawi Foundation for Education and Culture.
- Al-Marzubānī. (1425). Al-Mu'jam, Research: Farooḡh Osailem, Bayrūt: Dār o Sader.
- Louis Ma'luf. (1387). Al- Mounjid, Research: Ahmad Sayyah, Tehran: Islam.
- Al- Meydani. (1366). Majma' Al- Amsal. Mashhad: Holy Astana Razavi, cultural assistant.
- Al-Nābigha al-Ja'dī. (1998). Divan, Research: Vazih Al- Samad, Bayrūt: Dār o Sader.
- Nafisi, A. A. (1355). Nafisi dictionary, Tehran: Khayyam bookstore.
- Yazid ibn Mofarregh, (1402), Research: Abdulghoddous Abousaleh, Bayrūt: Muasasat Al- Risala.

فصلنامه

سال ۱۹، شماره ۷۸، زمستان ۱۴۰۱، ص ۱۳۹-۱۶۴

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.19.78.6>

DOR: 20.1001.1.17352932.1401.19.78.11.1

نقدی بر تصحیح و شرح حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی از تاریخ جهانگشای جوینی

دکتر سیامک سعادت^{۱*}؛ دکتر علیرضا حاجیان‌نژاد^۲

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۸/۲۲

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۲/۱۵

چکیده

تاریخ جهانگشای جوینی یکی از ویژه‌ترین متون نثر فارسی است که لغات، اصطلاحات، اشعار و امثال فارسی، عربی و ترکی فراوانی دارد. این ویژگیها سبب شده است این کتاب نیازمند شرحی جامع باشد. حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی این کتاب را تصحیح و شرح کرده‌اند. این تصحیح در کنار محاسن متعدّدش در برخی موارد نارساییها و ایرادات اساسی دارد. در این نوشتار، این اشکالات به پنج گروه اشکالات در تعلیقات بخش فارسی، ترجمه اشعار عربی، جستجوی کافی نکردن برای شرح متن، اشکالات ترجیح نسخه پاریس و ذکر نکردن گویندگان اشعار تقسیم‌بندی شده است. کوشیده‌ایم با مراجعه به دیوان شاعران، کتابهای مرجع و فرهنگهای معتبر فارسی و عربی نشان دهیم که چگونه در هر کدام از این موارد، مصححان به خطا رفته‌اند و سرچشمه این خطا چه بوده است. خطاهای نسخه‌شناسی این تصحیح ناشی از ترجیح نسخه پاریس بر نسخ دیگر، خطاهای نحوی و صرفی شارحان اغلب حاصل تشخیص ندادن نقش نحوی واژگان و عبارات، تشخیص ندادن زمان، ریشه و صیغه افعال بوده و نارساییها و ابهام آنان ناشی از مراجعه نکردن به دیوان شاعر، کتابهای مرجع و

۱۳۹

فصلنامه پژوهشهای ادبی سال ۱۹ شماره ۷۸، زمستان ۱۴۰۱

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران-نویسنده مسئول

s_saadatie@ut.ac.ir

orcid: 0000-0002-1016-1209

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران

hajiannjd@ut.ac.ir

orcid: 0000-0002-5238-3037

فرهنگهای معتبر است. در هر مورد، پس از ذکر اشکال متن، توضیحات شارحان آمده و پس از نقد و بررسی این توضیحات و نشان دادن خطاها و اشکالاتشان، شرح و توضیح پیشنهادی ارائه شده است. کوشیده‌ایم توضیحات پیشنهادیمان عاری از این لغزشها باشد و رساتر و دقیقتر.

کلیدواژه‌ها: شرح تاریخ جهانگشای جوینی، نقد شرح تاریخ جهانگشا، نثر مصنوع کلاسیک فارسی، حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی.

۱. مقدمه

تاریخ جهانگشای جوینی به لحاظ تاریخی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ درباره‌ی رویدادهای پایان کار سلطان محمد خوارزمشاه و ظهور و افول سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه و تاریخ اسماعیلیان نزاری یا صباّحی ایران و فرمانروایان الموت، نخستین منبع به شمار می‌رود. عطا ملک، تاریخ جهانگشا را در سه جلد به ترتیب در شرح ظهور چنگیز خان مغول و احوال و فتوحات او، تاریخ خوارزمشاهیان و حکام مغول ایرانی، فتح قلعه‌های اسماعیلیه و جانشینان حسن صباّح، تألیف کرده است. «عطا ملک در این کتاب، بیطرفانه به بررسی و تحلیل علل شکست سلطان محمد خوارزمشاه و سلطان جلال‌الدین و قیام تارابی و بسیاری حوادث دیگر پرداخته و از این لحاظ، شیوه‌ی تاریخ‌نگاری او به شیوه‌ی ابن خلدون نزدیک است» (بهار، ۱۳۵۵: ۵۲/۳).

تاریخ جهانگشای جوینی کهن‌ترین منبع واژگان مغولی دخیل در زبان فارسی است. این کتاب نمونه‌ای برجسته از نثر فنی، مصنوع و فاخر دبیرانه‌ی پارسی در سده ۷/ق ۱۳م به شمار می‌رود. پس از جوینی، «ابن بی‌بی»، مؤلف الاوامر العلائیه و «وصاف شیرازی»، مؤلف تجزیه الامصار و تجزیه الاعصار، شیوه‌ی او را ادامه دادند (شمیسا، ۱۳۸۴: ۱۴۷). نثر تاریخ جهانگشای جوینی با آیات، احادیث، امثال، آرایه‌های لفظی و معنوی و اشعار عربی و فارسی متناسب با موضوع آمیخته است. بیشتر اشعار فارسی این کتاب از فردوسی و مسعود سعد و ظهیر فاریابی و اشعار عربی آن از شاعران مشهور دوره جاهلی و عباسی است (شعار، ۱۳۷۰: ۳۰۱/۱). جوینی در عین رعایت جانب صنعت و علاقه به آرایش کلام، جانب زیبایی سخن و اصالت معنی را نیز فرونگذاشته است (صفا، ۱۳۶۹: ۱۲۱۱/۳).

مجلدات سه‌گانه‌ی تاریخ جهانگشای جوینی، نخستین بار به تصحیح و تعلیقات محمد قزوینی در سالهای ۱۳۲۹-۱۳۵۵/ق ۱۹۱۱-۱۹۳۷م در لیدن منتشر شد. از میان شروحنی که از تاریخ

نقدی بر تصحیح و شرح حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی از تاریخ جهانگشای جوینی

جهانگشای جوینی در دست است، بدون شک، تعلیقات چاپ حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی (۱۳۹۴-۱۳۹۲) موفقترین آنهاست. شارحان کتاب کوشیده‌اند با استفاده از فرهنگهای متعدد فارسی، عربی و ترکی به شرح لغات و اصطلاحات آن پردازند و در این کار، توفیق فراوان داشته‌اند؛ اما از آنجاکه نثر کتاب، ویژه است، ابهامات آن نیز فراوان است به گونه‌ای که به‌رغم کوشش‌های عالمانه شارحان کتاب در حل این ابهامات، برخی مشکلات همچنان ناگشوده مانده است و در توضیح برخی دیگر، نارساییهایی هست.

پیشینه پژوهش

مقاله یحیی کاردگر با عنوان «نقدی بر تعلیقات تاریخ جهانگشای جوینی (جلد اول)» (۱۳۸۶)، تنها مقاله درباره نقد تصحیح و شرح جهانگشای جوینی از حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی است که در آن به برخی از نارساییهای جلد اول این تصحیح و شرح پرداخته است. شارحان می‌توانستند به مقالات متعددی که درباره نقد و شرح شروع تاریخ جهانگشای جوینی نگاشته شده است، مراجعه کنند و از نارساییهای شرح خود بکاهند؛ مقالاتی چون «نقدی بر کتاب شرح مشکلات تاریخ جهانگشا» از رضا انزابی‌نژاد (۱۳۷۶)؛ «نقدی بر شرح مشکلات تاریخ جهانگشای جوینی» از سید محمد دشتی (۱۳۷۷)؛ «شرح مشکلات تاریخ جهانگشای جوینی» از علیرضا ذکاوتی قراگوزلو (۱۳۷۴)؛ «اشاره‌ای توضیحی به دو تمثیل در مقدمه تاریخ جهانگشا» از محمدرضا راشد محصل (۱۳۷۳)؛ «نقد کتاب شرح مشکلات تاریخ جهانگشای جوینی» از محمود شکیب (۱۳۷۳).

روش پژوهش

در این نوشتار به روش تحلیلی-توصیفی، تمام اشکالات چاپ حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی به پنج گروه اشکالات در تعلیقات بخش فارسی، ترجمه اشعار عربی، عدم جستجوی کافی برای شرح متن، اشکالات ترجیح نسخه پاریس و نبردن نام گویندگان اشعار تقسیم‌بندی شده است. کوشیده‌ایم با مراجعه به دیوان شاعران، کتابهای مرجع و فرهنگهای معتبر فارسی و عربی نشان دهیم که چگونه در هرکدام از این موارد مصححان به خطا رفته و سرچشمه این خطا چه بوده است. مقالات پیشینه پژوهش، محل مراجعه ما بوده و برای پرهیز از تکرار و اطلاع بحث، تنها نکات تازه یافت شده را آورده و به آنها ارجاع داده‌ایم.

بحث و بررسی

۱. اشکالات بخش فارسی

گاهی دقت نکردن در معنا و ساختار جملات، واژه‌ها و جستجوی ناکافی، تعلیقات را با نارسایی روبه‌رو ساخته است. به برخی از این خطاها اشاره می‌شود:

۱-۱ آن قلعه‌ای است نزدیک قزوین بر سد رودبار الموت به زمین نزدیک و از آسمان دور و از حضانت مهجور و به مرد و ذخیره نامعمور (جوینی، ۱۳۸۷: ۳۹۲).

توضیحات شارحان: در نسخه‌ها چنین است ولی از آنجا که قلاع در بالای کوه‌ها می‌ساختند بهتر نبود بگوید: به آسمان نزدیک و از زمین دور (جوینی، ۱۳۹۲: ۲۴۴/۲).

نقد و بررسی: شارحان کتاب در عبارات بعدی و قبلی این نوشتار دقت نکرده‌اند. این عبارات در وصف قلعه‌ای است به نام «ارسلان گشای» نه قلعه معروف و مستحکم الموت. کم بودن لشکریان و ذخیره و محافظ، که در همین عبارت جهانگشا آمده است، نیز این تحلیل را اثبات می‌کند. ارسلان گشای قلعه‌ای است که به سبب کوتاهی و ارتفاع کم به زمین نزدیک است و از آسمان دور. هدف جوینی کوچک جلوه دادن کار سلطان خوارزمشاهی است در مقابل کار هلاکو (جوینی، ۱۳۸۸: ۴۰۳/۲).

۱-۲ مانند بهمن در بند بهمن مانده: همانند بهمن اسیر ماه بهمن بودند؟ مراد از بهمن مشخص نیست؛ ظاهراً باید نام شخصی باشد اما ماجرای او دانسته نشد. بهمن دوم ظاهراً ماه بهمن است (جوینی، ۱۳۹۲: ۱۵۴/۳).

نقد و بررسی: دو معنای «بهمن» که در فرهنگها آمده به این قرار است: ۱. گیاهی است که در این ماه یعنی در ماه یازدهم گل می‌کند و بیخ آن سرخ و سفید است و در روز جشن بهمن که انواع خورش‌ها ترتیب می‌دهند، گل بهمن سرخ و سفید را می‌ده کرده با نبات و قند می‌خورند (نقیسی، ۱۳۵۵: ۶۷۰/۱). ۲. برف انبوه و لخته‌های برف که از کوه به تابش آفتاب، وزش باد یا انعکاس صوت جدا شود و سرازیر گردد (معین، ۱۳۸۱: ۲۹۶۱).

جوینی انجماد برکه‌ها و پایبندی آن را در یخ به گل بهمن تشبیه کرده که فصل رویش آن ماه بهمن است و گرفتار این ماه و ریشه آن در جشن بهمنجه در پخت غذایی مناسب این جشن مورد استفاده قرار می‌گیرد. البته بی‌گمان به معنای ایهامی بهمن (ریزش برف انبوه) نیز نظر داشته است.

۱-۳ مولی موالان شد: مولی: بنده و غلام. ممکن است موالان را جمع مولی به معنی غلام

نقدی بر تصحیح و شرح حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی از تاریخ جهانگشای جوینی

گرفته باشد؛ یعنی خداوند آنها خود غلام بندگان شد (جوینی، ۱۳۹۲: ۱۹۱/۳).

نقد و بررسی: این توضیح چندین اشکال دارد: الف. شارحان کتاب «موالان» را جمع «مولی» حساب کرده‌اند در حالی که جمع مولی، «مَوالی» است نه موالان. خود واژه موالان در هیچ فرهنگی ثبت نشده است. ب. ضبط قزوینی «مولان» است نه «موالان» و علامه قزوینی آن را جمع «مُول» و به معنای حرامزاده حدس زده است (جوینی، ۱۳۸۷: ۷۴۶). ج. عبارات این بخش از جهانگشا درباره حسن صباح و پایان فتنه وی است و جوینی با عباراتی کاملاً انتقادی، که گاه بوی دشنام از آن به مشام می‌رسد درباره اسماعیلیه، مراتب و درجات هفتگانه آنان سخن رانده است. د. پیش‌ازاین عبارت، جوینی چنین گفته است: مولاناشان که «اللهم مولانا» فاها بفیهم {خاک بر دهانشان باد} خطاب داشت و إِنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ... (همان: ۷۴۶). بنابراین توضیح شارحان درباره مولی (بنده و غلام) صحیح نیست؛ چراکه پیروان اسماعیلیه خلفا و ملوک خود را در ایران و مصر «مولی» و «مولانا» خطاب می‌کرده‌اند و به تصریح جوینی نوعی الوهیت نیز برای آنان فائل بوده‌اند که عبارت «اللهم مولانا» بر این نکته اشاره می‌کند. بنابراین توضیح این عبارت چنین خواهد شد: سردمداران اسماعیلیه که پیروانشان آنان را به مرتبه الوهیت رسانده بودند، امروز کافرانی هستند که هیچ مولایی ندارند و مولایشان حرامزاده شده است.

۲. بخش عربی

۱-۲ اشکالات واژگانی

در موارد متعددی مراجعه نکردن به فرهنگهای معتبر، مقالات چاپ‌شده و دیوان شاعران، ترجمه را مختل کرده است.

۱-۲-۱ مَنِينَا بِأَعْقَابِ قَدِ اتَّخَذُوا عَمِي لِأَعْقَابِهِمْ مُشَطًّا وَلِلْمُشِ لَطٌ مُنْشَفًا

گرفتار فرزندانمان شدیم که از سر کوری و نادانی، شانه را برای پاهای خویش و پاپوش را به جای شانه برگزیده‌اند (جوینی، ۱۳۹۴: ۲۲۵/۱).

نقد و بررسی: «مُنْشَفًا» در معنای «نَشْفَةٌ»: سنگ پا است (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه). همچنین شارحان کتاب برای ترجمه دقیق این بیت باید به مقاله «اشاره‌ای توضیحی به دو تمثیل در مقدمه تاریخ جهانگشا» از محمدرضا راشد محصل مراجعه می‌کردند.

ترجمه پیشنهادی: مبتلای بازماندگانی شده‌ایم که از روی کوری و غفلت، شانه را برای پاهای

خود و سنگ پا را به جای شانه برگزیده‌اند.

۲-۱-۲ وَ تَلَقَّتْ سَبْعَ إِلی عَشْرِينَ مِنْ حَجَجِي وَ كَفَّ الْعَقْلُ مِنْ غُلُوَائِي

هفت به بیست از سالهای عمر من روی نمود {بیست و هفت ساله شدم} و عقل از سبکسریهای جوانیم کاست (جوینی، ۱۳۹۴: ۲۳۰/۱).

نقد و بررسی: کَفَّ: باز داشت (ابن درید، ۱۹۸۸: ۱۶۲/۱).

*** هفت به بیست سال از عمر من روی نهاد. {بیست و هفت ساله شدم} و عقل مرا از غرور و سرکشی باز داشت.

۲-۱-۳ فَأَمَوْلَانَا نُهَبِي وَ أَمَلْنَا سُدِي وَ أَحْوَالُنَا فَوْضَى وَ أَرَاؤُنَا سُورِي

پس اموال ما غارت شد و آرزوهایمان باطل و احوالمان پریشان و آرای ما انگشت‌نما شد (جوینی، ۱۳۹۴: ۲۹۸/۱).

نقد و بررسی: سُورِي: مشورت، فکر، عقیده، مشاوره کردن (لويس معلوف، ۱۳۸۷: ۱۰۰۴/۱ و ۱۰۰۳).

ترجمه پیشنهادی: اموالمان غارت شد و آرزوهایمان مهمل و بیهوده ماند {به آرزوهایمان نرسیدیم}. احوالمان پریشان و نظرم‌ان در مرحله مشورت است {و به تصمیم قطعی نمی‌انجامد}.

۲-۱-۴ خَاصَّ الدُّجِي وَ رَوَاقُ اللَّيْلِ بَرَقَ كَمَا اهْتَزَّ مَاضِي الْحَدِّ مَصْقُولُ

تاریکی فرود آمد و سراپرده شب فروافتاد؛ برقی بود که همانند برقی که از شمشیر تیز صیقلی یافته بجهد (جوینی، ۱۳۹۴: ۳۰۷/۱).

نقد و بررسی: با این ترجمه، هیچ ارتباطی میان دو مصراع برقرار نمی‌شود. بیت از ابو المظفر الأبیوردی و در وصف رعدوبرق است. شاعر رنگ و شکل برق را در آسمان با تشبیه تمثیل به جرقه و برق شمشیرهای صیقل خورده هنگام برخورد با همدیگر در میدان جنگ همانند کرده است. هم‌چنین سید محمد دشتی این بیت را در مقاله خود تحلیل کرده است (دشتی، ۱۳۷۷: ۳۱).

ترجمه پیشنهادی: در حالی که پرده شب افکنده بود، برقی در دل تاریکی جهید؛ همانند برقی که از شمشیر تیز و صیقل خورده در میدان جنگ به اهتزاز درآید.

۲-۱-۵ إِذَا مَا فَارَقْتَنِي غَسَّالْتَنِي كَأَنَّا عَاكِفَانِ عَلَي حَرَامِ

نقدی بر تصحیح و شرح حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی از تاریخ جهانگشای جوینی

آن‌گاه که (آن زن) از من جدا شد مرا غسل داد؛ چنانکه گویی به حرام‌گرده آمده بودیم (جوینی، ۱۳۹۴: ۳۲۰/۱).

نقد و بررسی: این بیت از متنی است که در آن از تب نالیده و قصیده نیز به تنامه مشهور است. شارحان کتاب به این نکته توجه نکرده، و به اشتباه، مرجع ضمیر «ت» را در فعل «فَارَقْتَنِي»، (آن زن) فرض کرده‌اند.

ترجمه پیشنهادی: هنگامی که تب از من جدا شد، مرا غسل داد؛ گویی هر دوی ما بر(کار) حرامی بودیم {و غسل بر من واجب شده بود. مراد توصیف عرق بسیار، ناشی از تب است}.
۶-۲- وَعَهْدِي بِه كَالْمَنْدَلِ الرَّطْبِ عُوْدُهُ   يَبِيْسًا وَكَالْمِسْكِ السَّحِيْقِ ثَرَاهُ
من همچنان با این سرزمین پیمانی دارم که چویش در حال خشکی چون مندل تازه‌ای است و خاکش چون مشک سوده‌ای است (جوینی، ۱۳۹۴: ۳۶۱/۱).

نقد و بررسی: ترجمه عبارت «عَهْدِي بِه» به صورت تحت‌اللفظی، خطای آشکار این بیت است. این عبارت به معنای «تا جایی که من آن را می‌شناسم» است (بستانی، ۱۳۷۵: ۶۲۸).
۷-۱-۲ يَقُوْدُ الْحَمِيْسَ الْمَجْرَ عَصَبًا بِه الْفَلَا   وَاصْبَحَ هَامَ الْأَكْمِ وَهُوَ مُشْدَخُ
لشکری گران را رهبری می‌کند در حالی که دشت از انبوهی آن به تنگ می‌آید و هنگامی که پراکنده است چون تپه‌هایی می‌نماید (جوینی، ۱۳۹۴: ۳۶۹/۱).

نقد و بررسی: مراجعه نکردن به دیوان طغرایی سبب شده است که شارحان مصراع دوم را اصلاً متوجه نشوند و ترجمه اشتباهی از بیت به دست دهند. هَامَ: واحد آن «هَامَةٌ»: سر؛ الْأَكْمِ: ج «أَكْمَةٌ»: پشته، کوه؛ مُشْدَخُ: شکسته، تکه‌تکه (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه‌ها). هم‌چنین انزایی نژاد در مقاله خود این بیت را بررسی و تحلیل کرده است (انزایی‌نژاد، ۱۳۷۶: ۱۵۳).

ترجمه پیشنهادی: لشکری گران را رهبری می‌کند که بیابان بزرگ از انبوهی آن به تنگ می‌آید و به پیشانی کوه‌ها می‌رسد در حالی که آن کوه‌ها {به سبب لگدکوب سپاهیان} تکه‌تکه شده‌اند.

۸-۱-۲ فِي حَلَّةٍ خَضْرَاءَ نَمْنَمَ وَشَيْهًا   حَوَكُ الرَّيْبِ بِحُلَّةٍ صَفْرَاءِ

با خنده بهار پارچه پرنقش آن زمین را که حله زردی بود به شکل حله سبزی آراسته کرد (جوینی، ۱۳۹۴: ۳۷۳/۱).

نقد و بررسی: شارحان هم در ترجمه «حَوَكُ» و هم در نقش آن خطا کرده و ترجمه‌ای عجیب از بیت ارائه کرده‌اند. این واژه به معنای گیاه خُرفه و پونه دشتی است (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل

واژه؛ نقش این واژه نیز فاعل است.

ترجمه پیشنهادی: پونه بهاری، منسوج پرنقش و نگار آن {زمین} را که {در زمستان} حله زردرنگ پوشیده بود با حله سبزرنگ آراسته است.

۹-۲ یَقْلَهُمْ بِالرُّعْبِ قَبْلَ طِرَادِهِمْ وَيَهْزِمُهُم بِالْكَتِّبِ دُونَ الْكِنَائِبِ

آنان را پیش از درآمدنشان با ترس پراکنده می‌کند و با نامه‌ها آنها را بدون استفاده از سپاهیان فراری می‌دهد (جوینی، ۱۳۹۴: ۳۷۷/۱).

نقد و بررسی: مراجعه نکردن به دیوان (الطغرائی، ۱۴۰۶: ۵۱) و تشخیص ندادن معنای واژه «طراد» سبب شده است ترجمه مصراع اول اشتباه باشد. این واژه مصدر دیگر باب مفاعله و به معنای حمله آوردن بر یکدیگر و همدیگر را با نیزه زدن است (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴: ۱۴۷/۹).

ترجمه پیشنهادی: قبل از اینکه بجنگد، دشمنانش را با ترس شکست می‌دهد و بدون استفاده از لشکریان به وسیله نامه، آنها را فراری می‌دهد.

۱۰-۲ وَ لَهُ مِنَ الصَّفْحِ الْجَمِيلِ صَفَائِحُ أَسِرَ الطَّلِيقُ بِهَا وَفَكَ الْعَانِي

او را از بخشش‌های نیکو بخشش‌هایی است که اسارت آزاده و آزادی اسیر به آن است (جوینی، ۱۳۹۴: ۳۷۹/۱).

نقد و بررسی: صَفَائِحُ: ج «صَفِيحَةً»: شمشیر پهناور (بستانی، ۱۳۷۵: ۵۵۶). در مصراع دوم نیز کلمات با توجه به نقش نحوی خود ترجمه نشده است. همچنین انزایی نژاد و دشتی این بیت را در مقاله‌های خود تحلیل کرده‌اند (انزایی نژاد، ۱۳۷۶: ۱۵۵) و (دشتی، ۱۳۷۷: ۳۳).

ترجمه پیشنهادی: او شمشیرهایی از جنس عفو و بخشش دارد که به وسیله آنها، انسانهای آزاد، اسیر، و اسیر، آزاد می‌شود. صنعت استتباع در بیت وجود دارد. ممدوح از یک سو با عفو و بخشش خود، انسان آزاده را اسیر و مرهون خویش می‌کند و از سوی دیگر با شجاعت خویش اسیران را آزاد می‌کند.

۱۱-۲ لَقَدْ حَالَ دُونَ الْوَرْدِ بَرْدٌ مُطَاوِلٌ كَأَنَّ سَعُودًا غَيَّبَتْ فِي مَنَاحِسِ

سرمایی طولانی هنگام گل سرخ فرارسید؛ چنانکه گویی سعدها در نحس‌ها پنهان شدند (جوینی، ۱۳۹۴: ۳۹۶/۱).

نقد و بررسی: مصححان کتاب، فعل «حَالَ» را با «حَانَ» اشتباه گرفته و ترجمه عجیبی از مصراع اول ارائه کرده‌اند.

ترجمه پیشنهادی: سرمای طولانی گل سرخ را پوشانده است؛ گویی سعدها {ستاره مشتری}

زیر نحوستها پنهان شده است.

۱۲-۱-۲ مَاذَا بَعُثُكَ فَادْرُجْ عَن مَنْزِلِ بَكْ نَابِي

در آشیانه‌ات چیست؟ از منزلی که تو را می‌آزارد پایین بیا (جوینی، ۱۳۹۲: ۲۵۵/۲).

نقد و بررسی: «أدرج عن»: بالا رو، پرواز کن؛ «درج الشخص: صعد في الدرج أو المراتب» (الخوری، ۱۴۰۳: ۳۲۶)؛ ناب: اسم فاعل از ریشه «نبا» ناموافق، ناسازگار، نامناسب.

ترجمه پیشنهادی: در لانه‌ات چیست؟ پس از منزلی که با تو سازگار نیست، برو.

۱۳-۱-۲ أَلَسَى لَأَفْ أصدقُ آبَاءٍ مِنَ الْكُتُبِ فِي حَدِّهِ الْحَدُّ بَيْنَ الْجَدِّ وَاللَّعِبِ
بِضِ الصَّفَائِحِ لَأَسودُ الصَّحَائِفِ فِي مَتُونِهِنَّ جَلَاءُ الشُّكِّ وَالرَّيْبِ

شمشیر در بیان خبرها از کتاب‌ها راستگوتر است، لبه شمشیر مرز جد و شوخی است. سپیدی شمشیرهاست نه سیاهی کاغذها که متن آن باعث زدودن شک و ریب است (جوینی، ۱۳۹۲: ۲۸۷/۲).

نقد و بررسی: شارحان کتاب به سبب مراجعه نکردن به دیوان ابو تمام و حواشی مربوط به این بیت، ترجمه‌ای گنگ و مبهم ارائه کرده‌اند. این دو بیت، ابیات نخستین قصیده فتح عموریه است. منجمان اعتقاد داشتند که معتصم نمی‌تواند عموریه را فتح کند؛ بنابراین وی را از جنگ بازمی‌داشتند؛ اما وی آن شهر را فتح کرد و ابو تمام در مدح وی این قصیده را سرود. با این توضیحات، ترجمه بیت چنین می‌شود: شمشیرها از کتابهای اخترشناسان راستگوتر است؛ زیرا دم شمشیر میان شوخی و جدی فاصله می‌اندازد. سرنوشت جنگ را شمشیرهای براق تعیین می‌کند که تیغه آنها شک و شبهه را می‌زداید؛ نه کاغذهای نوشته‌شده به دست جادوگران و اخترشناسان.

۱۴-۱-۲ فَبِتُّ كَأَنِّي سَاوَرْتَنِي ضَيْلُهُ مِنْ الرُّقْشِ فِي آتِيهَا السُّمُّ نَاقِعُ

پس شب را سپری کردم گویی ماری از رُقش به من حمله کرد که سم کشنده‌ای در نیش‌هایش بود (جوینی، ۱۳۹۲: ۲۸۹/۲).

نقد و بررسی: واژه «الرُقش» جمع «أرقش» به معنای ماری که خط‌های سرخ و سیاه و خاکی دارد؛ مار سیاه و سپید است (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه). اما شارحان کتاب گویا نام مکانی فرض کرده‌اند که خطای آشکاری است.

ترجمه پیشنهادی: شب را به صبح رساندم؛ در حالی که گویی ماری باریک و پرنقش‌ونگار که در دندانهایش زهری کشنده داشت به من حمله کرد.

۱۵-۲ و آيَقَنْتُ أَنْ الْمَرْءَ يَسْمُو بِجِدِّهِ وَ هِمَّتِهِ إِنَّ السَّرِيَّ إِذَا سَرَاً
 یقین پیدا کردم که مرد با کوشش و همت خود بلندمرتبه می‌شود. مصراع دوم اشاره است
 به بیت «إن السری إذا سرا فبنفسه/ و ابن السری إذا سرا أسراهما» که در اینجا یعنی چون
 بکوشد (جوینی، ۱۳۹۲: ۳۴۴/۲).

نقد و بررسی: جای شگفتی است که شارحان کتاب به‌رغم ارجاع به بیت، بازهم در
 ترجمه دچار اشتباه شده، و تقریباً مصراع دوم را ترجمه نکرده‌اند.

ترجمه پیشنهادی: یقین پیدا کردم که انسان عادی با تلاش و همت خویش بلندمرتبه
 می‌شود و جوانمرد، هنگامی که جود و کرم داشته باشد (بلندمرتبه می‌شود).

۱۶-۲ عَدُوهُ فِي الْأَجْنَادِ مِنْ أَفْرَادِهَا فَرَأَوْهُ فِي الْأَفْرَادِ كَالْأَجْنَادِ
 سپاه دشمن او چون یک تن بیش نیست ولی او را به‌تنهایی چون لشکریایی دیدند
 (جوینی، ۱۳۹۲: ۳۴۷/۲).

نقد و بررسی: شارحان «عَدُوهُ» را «عَدُوهُ» خوانده و ترجمه‌ای عجیب از بیت ارائه
 کرده‌اند.

ترجمه پیشنهادی: او را فقط یکی از لشکریان به‌حساب آوردند؛ اما دیدند در میان
 لشکریان به‌تنهایی همانند چند لشکر است.

۱۷-۲ وَإِنَّ الرِّيحَ تَرَكَّنُ عَنْ قَرِيبٍ إِذَا كَانَ الْبِنَاءُ عَلَى الضَّرَاطِ
 باد بزودی خانه‌ای را که بر تیز بناشده باشد، فرومی‌ریزد (جوینی، ۱۳۹۲: ۳۴۹/۲).

نقد و بررسی: شارحان کتاب در ترجمه «تَرَكَّنُ» به خطا رفته‌اند. این فعل به معنای «میل
 کردن و آرمیدن» است (قرشی، ۱۳۷۱: ۱۲۲/۳) نه فروریختن. از سوی دیگر {خانه‌ای را} نیز به
 ترجمه افزوده‌اند که خطاست.

ترجمه پیشنهادی: و باد به‌سرعت آرام می‌گیرد؛ آن‌گاه که بنای آن بر تیز باد باشد.

۱۸-۲ أَوْحَشَرُ فِي مَكْمَنِ الْخَازِنِينَ وَيُحْشَرُ دُودُ النَّهْيِ فِي الْحَرَابِ
 آیا فکر می‌کنی در میان خزانه‌داران حشر خواهی شد در حالی که کرمها در گورها
 برانگیخته می‌شوند (جوینی، ۱۳۹۲: ۳۵۴/۲).

نقد و بررسی: «الْحَرَابِ» در اصل «الْحَرَابِي» که جمع «حَرَبَاء» است: آفتاب پرستها (دهخدا،
 ۱۳۷۷: ذیل واژه).

ترجمه پیشنهادی: آیا {گمان می‌کنی که} در میان خزینه‌داران محشور خواهی شد؟ حال

نقدی بر تصحیح و شرح حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی از تاریخ جهانگشای جوینی

اینکه کرمهای آبگیر در میان آفتاب‌پرستها محشور می‌شوند. این بیت، آخرین بیت ملمع «امیر ارغون» است که تصحیح آن بر علامه قزوینی نیز میسر نشده است. شاعر مخاطب را در این ملمع از این امور برحذر می‌دارد: هواپرستی، غرور جوانی، خیال خام و گذر عمر. امیر ارغون در مصرعهای اول این ملمع، خیالات مخاطب را مطرح، و در مصرعهای دوم، واقعیت آن خیال‌ها را بیان می‌کند. در این بیت نیز در مصرع اول خیال خام مخاطب را بیان می‌کند. باید در نظر داشت که کرم، غذای موردعلاقه آفتاب‌پرست است و مخاطبی که گمان می‌کند در میان خزینه‌داران محشور می‌شود، کرم آبگیری فرض شده که گرفتار آفتاب‌پرستان می‌شود.

۱۹-۲ إِذَا كَانَ نَبْضُ السَّهْمِ مِنْ بَاطِنِ الْحَشَا فَكَيْفَ تَجُنُّ الْمَرْءَ مِنْهُ دُرُوعٌ
اگر جستن تیر از درون باشد (وقتی دشمن خانگی باشد) چگونه زره‌ها آدمی را از آن حفظ کند؟ (جوینی، ۱۳۹۲: ۳۶۲/۲)

نقد و بررسی: بیت در وصف تب «حمی» است. بنابراین «نَبْضُ السَّهْمِ» مفهومی کنایی دارد که شارحان متوجه نشده‌اند.

ترجمه پیشنهادی: آن هنگام که تیر از درون آدمی به سویش پرتاب شود، پس زره‌ها چگونه می‌توانند آدمی را حفظ کنند؟ بیماری، چون دشمنی است که از درون آدمی با وی به نبرد برخاسته است.

۲۰-۱-۲ خَلَّا لَكَ الْجَوْ فَيَضِي وَاصْفَرِي وَتَقْرِي مَا شِئْتَ أَنْ تُتْقِرِي
مصرع دوم: هر چه خواستی انجام بده (جوینی، ۱۳۹۲: ۱۵۸۳). نقد و بررسی: تقری: نوک بز؛ بچین (جوهری، ۱۳۷۶: ۸۳۴/۲).

ترجمه پیشنهادی: هر چه می‌خواهی دانه برچین.

۲۱-۲ جِنٌّ عَلَى جِنٍّ وَإِنْ كَانُوا بَشَرًا كَانَتْهُمْ خِيَطًا وَعَلَيْهَا بِالْأَبْرِ

جینی بر جینی سوار است و اگر انسان بودند گویی که با سوزنها به هم دوخته شده‌اند (جوینی، ۱۳۹۲: ۱۶۱/۳).

نقد و بررسی: ترجمه تحت‌اللفظی بیت سبب شده است که مراد از کلمات، روشن نباشد.

ترجمه پیشنهادی: سوارانی چون جن بر مرکب‌هایی چون جن بودند؛ هرچند آن سواران از جنس بشر بودند. گویی آنان با سوزن بر مرکبها دوخته شده بودند و از جای نمی‌جنبیدند. چنانکه جهش اسپان و ضربات پهلوانان آنان را بدین سوی و آن سوی متمایل نمی‌کرد. شاعر، فراوانی لشکریان را به فراوانی جن‌ها تشبیه کرده است.

۲۲-۱-۲ وَ كَتَبَتْهُ لِبَسْتِهَا بِكَتَيْبَةٍ حَتَّى إِذَا التَّبَسَّتْ نَفَضَتْ لَهَا يَدِي
 چه بسا لشکری را به جان لشکری افکندم و چون چنین شد خود از آن دست کشیدم
 (جوینی، ۱۳۹۲: ۱۶۳/۳).

بررسی: التَّبَسَّتْ: کار پوشیده و شوریده شد (ابن سیده، ۱۴۲۱: ۵۱۱/۸).

ترجمه پیشنهادی: چه بسیار لشکری را به جان لشکری دیگر انداختم تا هنگامی که کار
 (بر آنها) پوشیده شد از آن دست کشیدم.

۲-۱-۲۳ فَتَحَ تَفْتَحُ أَبْوَابَ السَّمَاءِ لَهُ وَ تَبَرَّزُ الْأَرْضِ فِي أَثْوَابِهَا الْقُشْبِ
 پیروزی ای که درهای آسمان برای آن گشوده شد و زمین در جامه‌های ابریشمین سبز
 آشکار شد (جوینی، ۱۳۹۲: ۱۶۵/۳).

بررسی: القُشْبِ: جمع «قَشِيبِ: سفید، نو، پاکیزه» (الخوری الشرتونی، ۱۴۰۳: ۱۰۰۱) و (بستانی،
 ۱۳۷۵: ۶۹۶). هم‌چنین انزایی نژاد این بیت را در مقاله خود تحلیل کرده است (انزایی نژاد، ۱۳۷۶:
 ۱۵۸)

ترجمه پیشنهادی: پیروزی ای که درهای آسمان برای آن گشوده شده و زمین در لباسهایی
 سپید رنگ جلوه‌گری می‌کند.

۳. خطاهای صرفی و نحوی

در چندین مورد توجه نکردن به ساختمان واژگان، ریشه و زمان افعال و عدم دقت کافی در
 نقش نحوی یک حرف یا ضمیر، مراجعه نکردن به کتابهای صرفی و نحوی و دیوان شاعران،
 ترجمه را با خطا روبه‌رو ساخته است.

۳-۱-۳ بَلَحْمِ أَمْرِي لَمْ يَشْهَدِ الْيَوْمَ نَاصِرُهُ
 ای گفتارها او را بخورید و پاره کنید و مژده باد شما را به گوشت کسی که امروز یار و
 یآوری ندارد (جوینی، ۱۳۹۴: ۳۳۲/۱).

نقد و بررسی: جعار: گفتار. شارحان کتاب، آن را جمع فرض کرده و به تبع آن، تمام افعال
 را جمع آورده‌اند. از سوی دیگر، فعل امر «أَبْشِرِي» نیز به اشتباه، مژده باد و دعایی ترجمه شده
 است.

ترجمه پیشنهادی: ای گفتار! او را بخور و به سوی خود بکش و مژده باد تو را به گوشت
 مردی که یاریگرش امروز حاضر نیست. این بیت مثلی است درباره کسی که بر دشمنش غلبه

نقدی بر تصحیح و شرح حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی از تاریخ جهانگشای جوینی

کرده در حالی که پیش از آن درباره‌ی وی طمع نکرده است (التابعه الجعدی، ۱۹۹۸: ۹۲).
۲-۳ نَكْفِيهِ إِنْ نَحْنُ مُتْنَا أَنْ يُسَبَّ بِنَا وَ هُوَ إِذَا ذُكِرَ الْأَبَاءُ يَكْفِينَا
برای ما کافی است که هرگاه مردیم به وسیله ما دشنام داده شود (به او با برشمردن نام ما دشنام دهند) و همین که نام پدران ذکر شود برای ما کافی است. مراد این است که پسر باید راه پدر را ادامه دهد تا نام پدرانش از بین نرود (جوینی، ۱۳۹۴: ۳۶۱/۱).

نقد و بررسی: تشخیص ندادن «باء تعدیه» در (بنا) و مراد شاعر، ترجمه و مفهوم بیت را با خطا روبه‌رو ساخته است. هم‌چنین انزایی نژاد این بیت را در مقاله خود تحلیل کرده است (انزایی نژاد، ۱۳۷۶: ۱۵۳).

ترجمه پیشنهادی: برای ما کافی است که هرگاه مردیم، دشنام داده شویم و همین که پدران (ما) یاد شوند برای ما کافی است. (مراد این است که آن‌قدر به پدرانمان مباحثات می‌کنیم که حتی یاد کردن آن‌ها هنگام دشنام به ما نیز برایمان باعث فخر است).

۳-۳ فِي مَحَلِّ سُقُوا بِهِ رَعْدَ الْعِي شِ وَعِزَّ الْهَوَى وَ طِيبَ الْحَيَاةِ
در جایی که با آن فراخی زندگی و ارجمندی عشق و شادی زندگانی را آبیاری کردند (جوینی، ۱۳۹۴: ۳۶۱/۱).

نقد و بررسی: فعل «سُقُوا» مجهول است و شارحان به آن توجه نکرده، و در ترجمه به خطا رفته‌اند.

ترجمه پیشنهادی: در جایی که از فراخی زندگی و عزت عشق و پاکی حیات سیراب شدند.

۳-۴ جَمَعُوا شَمَلَهُمْ بِشَطِّ الْفُرَاتِ بَعْدَ شَطِّ النَّوَى وَ بَعْدَ الشَّتَاتِ
گروه پراکنده آنان در کنار رود فرات گرد آمدند بعد از غایت دوری و نهایت پراکندگی (جوینی، ۱۳۹۴: ۳۷۳/۱).

نقد و بررسی: شارحان در مصراع اول تشخیص نداده‌اند که فعل متعدی است و «شمل» مفعول آن؛ بنابراین در ترجمه به خطا رفته‌اند.

ترجمه پیشنهادی: گروهشان را پس از غایت دوری و پراکندگی در کرانه فرات جمع کردند.

۳-۵ فَاسْتَصْرَحَتْ عَرَقًا بَنُو الْعَبْرَاءِ
انگشتان تو در سختی‌ها باران بخشش بارید به گونه‌ای که نیازمندان را از بیم غرق شدن به

فریاد آورد (جوینی، ۱۳۹۴: ۳۷۳/۱).

نقد و بررسی: شارحان عبارت «بَنُو الْعَبْرَاءِ» را که در معنای: «فرزندان خاک‌نشین، انسان‌ها، فقرا و نیازمندان» است، مفعول جمله شمرده‌اند و ترجمه‌ای عجیب از بیت ارائه کرده‌اند. این عبارت، فاعل جمله است. همچنین انزابی‌نژاد و دشتی این بیت را در مقاله‌های خود تحلیل کرده‌اند (انزابی‌نژاد، ۱۳۷۶: ۱۵۵)؛ (دشتی، ۱۳۷۷: ۳۲).

ترجمه پیشنهادی: از انگشتان تو در سختی‌ها {انجمن‌ها}، {سیل} جود و بخشش سرازیر شد به گونه‌ای که نیازمندان از بیم غرق شدن فریاد برآوردند و کمک خواستند.
 ۳-۶ تَمَتَّعَ مِنَ الدُّنْيَا فَأَوْقَاتَهَا خَلَسَ وَعَمْرُ الْفَتَى مَلَيْتَ أَكْثَرَهُ نَفْسُ
 از دنیا بهره گیر؛ زیرا زمانهای آن فرصت‌های مغتنمی است و بیشه عمر جوان را نفس پر کرده است (جوینی، ۱۳۹۴: ۳۹۴/۱).

نقد و بررسی: «مَلَيْتَ أَكْثَرَهُ» جمله‌ی دعایی است در معنای بهره‌تو از آن زیاد باد. هم‌چنین انزابی‌نژاد و دشتی این بیت را در مقاله‌های خود تحلیل کرده‌اند (انزابی‌نژاد، ۱۳۷۶: ۱۵۶)؛ (دشتی، ۱۳۷۷: ۳۳).

ترجمه پیشنهادی: از دنیا بهره گیر! زیرا اوقات آن فرصت‌های مغتنم است و عمر انسان - که بهره‌تو از آن زیاد باد! - دمی بیش نیست.
 ۳-۷ إِذَا رَقَصَ الْحَبَابُ بِحَافَتَيْهَا رَأَيْتَ الدَّرْفَى حُمِرَ الْحَقَاقِ
 هنگامی که حباب بر لبه‌های آن (جام) برقصد مروارید را در سرخی ساغر می‌بینی (جوینی، ۱۳۹۴: ۴۰۴/۱).

نقد و بررسی: توجه نکردن به این نکته، که «حُمِرَ الْحَقَاقِ» اضافه‌ی لفظی است به معنای: «جام‌های سرخ‌فام»، سبب شده است تا ترجمه با خطا رویه‌رو شود.

ترجمه پیشنهادی: هرگاه حباب‌های باده بر سر جام‌ها به رقص درآیند، مرواریدها را در جام‌های سرخ‌فام می‌بینی.

۳-۸ قَالُوا وَزِيرُكُمْ فَاسْتَبْشِرُوا عَمْرًا الْكَافِيَ مِنَ الرُّخِّ قُلْتُ الْفَوْزُ بِالظَّفَرِ
 گفتند وزیرتان؟ پس مژده دادند کافی الدین عمر رخی. گفتم نجات در پیروزی است (جوینی، ۱۳۹۲: ۲۸۹/۲).

نقد و بررسی: «إِسْتَبْشِرُوا» فعل امر است نه ماضی. بیت هم خبری و انشایی است نه پرسشی. هم‌چنین انزابی‌نژاد این بیت را در مقاله خود تحلیل کرده است (انزابی‌نژاد، ۱۳۷۶: ۱۵۷).

نقدی بر تصحیح و شرح حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی از تاریخ جهانگشای جوینی

ترجمه پیشنهادی: گفتند بشارت باد بر شما؛ زیرا وزیرتان «عمر الکافی» از اهالی رخ است. گفتم رستگاری به پیروزی است.

۳-۹ اُدْعَى بِأَسْمَاءَ تَبْرَأُ فِي قِبَائِلِهَا   كَانُ اسْمَاءَ أَضْحَتْ بَعْضَ اسْمَائِي
مرا در قبیله «اسماء» به تعریض به نام «اسماء» می‌خوانند؛ گویی که «اسماء» یکی از نامهای مرا آشکار کرده است (جوینی، ۱۳۹۲: ۳۵۰/۲).

نقد و بررسی: شارحان کتاب فعل «أَضْحَتْ» را فعل تام به حساب آورده‌اند در حالی که فعل ناقصه است: «بنادوننی بلفظ «اسماء» شتماً لی بین قبائلها: ای قبائل المحبوبة. ففیه استخدام. كَانُ اسْمَاءَ، أی هذا اللفظ، أَضْحَتْ أی صارت بَعْضَ اسْمَائِي» (زمشخری: بی تا: ۳۹۲).

ترجمه پیشنهادی: در میان قبیله‌های معشوق، مرا برای ناسزاگویی، «اسماء» می‌خوانند؛ گویی «اسماء» یکی از نامهای من شده است.

۳-۱۰ تَجَاوَزَتْ الْقُرْبَى الْمَوَدَّةَ بَيْنَنَا   وَ أَصْبَحَ أَدْنَى مَا يَعُدُّ الْمُنَاسِبُ
دوستی میان ما از حد خویشاوندی گذشت و آنچه مناسب شمرده می‌شد (کلمه دوستی) برای بیان دوستی ما {نارساترین شد (جوینی، ۱۳۹۲: ۳۵۵/۲).

نقد و بررسی: شارحان در ترجمه مصراع دوم کلماتی را اضافه کرده، و سبب پیچش و خطای معنای شعر شده‌اند. «ما» در این مصراع به «الْقُرْبَى» برمی‌گردد و توجه به همین نکته معنای مصراع دوم روشن می‌شود.

ترجمه پیشنهادی مصراع دوم: و خویشاوندی که مناسب شمرده می‌شود در برابر دوستی ما کم‌ارزشترین شد.

۳-۱۱ وَ لَوْ تَعَاتَقَ ذَاتَ الْإِخَالِ مُخْتَلِسٌ   تَرَاهُمَا وَاحِدًا مِنْ شِدَّةِ الْبَرْدِ
اگر با زیبارویی پنهانی هم‌آغوش شود آن دو را از شدت سرما یکی می‌بینی (جوینی، ۱۳۹۲: ۱۷۳/۳).

نقد و بررسی: رباینده (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه) کنایه از عاشق، فاعل جمله است. **ترجمه پیشنهادی:** اگر عاشقی با معشوقه خود هم‌آغوش شود، آنان را از شدت سرما یکی می‌بینی.

۳-۱۲ اَلْقَائِلِينَ إِذَا هُمْ بِالْقَنَّا خَرَجُوا   مِنْ عَمْرَةِ الْمَوْتِ فِي حَوْمَاتِهَا عُدُّوا
آن جنگجویان که هرگاه با سرنیزه از گرداب مرگ بیرون می‌آیند می‌گویند: به میان آن بازگردید (جوینی، ۱۳۹۲: ۱۸۰/۳).

نقد و بررسی: واژه «القائلین» به معنای: گویندگان، مفعول به برای فعل محذوف «أمدح» است. شارحان کتاب به این نکته توجه نداشته و این واژه را «مبتدا» معنا کرده است. به همین سبب نحو جمله به هم ریخته و ترجمه، اشتباه شده است.

ترجمه پیشنهادی: جنگجویانی را می ستایم که هرگاه از تنگنای میدان جنگ خارج شوند، می گویند: به وسط میدان جنگ برگردید.

۴. جستجوی کافی نکردن برای شرح متن

شارحان این کتاب در چند مورد جستجوی کافی نکرده، و عبارت «در فرهنگهای معتبر دیده نشد» را نوشته اند. در برخی از موارد نیز بدون شرح متن از کنار مشکلات آن گذشته اند.

۱- غَيْرِي طَوْعُ اللَّحَاءِ غَيْرِي   يَسْمَعُ لِلَّائِمِينَ أَمْرًا
مَعْصِيَةَ اللَّائِمِينَ فِيهَا   فَهِيَ وَكَلْتَاهُمَا وَتَمْرًا

شارحان کتاب، بیت دوم را اصلاً ترجمه نکرده اند؛ بیتی که از قضا محل بحث است و شارحان دیگر تاریخ جهانگشا نیز در آن لغزیده اند؛ از جمله موسویان (جوبی، ۱۳۸۸: ۲۷۰) و (خاتمی، ۱۳۷۳: ۳۵۷).

كَلْتَاهُمَا وَ تَمْرًا به مثل معروف عرب اشاره می کند. اصل حکایت چنین است: روزی شخصی که بسیار گرسنه و تشنه بود، نزد فردی کریم رفت. آن شخص کریم مقابل خود شیر، خرما و گوشت شتر داشت. آن شخص نزدیک وی شد و به وی گفت مرا با این شیر و گوشت سیر کن. فرد بخشنده به وی گفت آری از هر دوی آنها به همراه خرما (میدانی، ۱۳۶۶: ۹۶۲). اصل عبارت به صورت «کلاهما- کلیهما و تمرا» است و تقدیر آن چنین است: أَطْعَمَكَ كَلِيَهْمَا وَ أَزِيدُكَ تَمْرًا. این مثل هنگامی استفاده می شود که کسی در میان دو امر مخیر شود و هر دوی آنها را انتخاب کند. البته بیت اول در این شعر، که از ابوبکر قهستانی است به این صورت است:

إِنْ شَبَّابًا وَإِنْ خَمْرًا   وَإِنْ لِي فِيهِمَ أَلْأَمْرًا

(البخزلی، ۱۴۱۴: ۷۸۷/۲)

ترجمه پیشنهادی: پیروی از نکوهش گران، کار کسی جز من است که به فرمان آنها گوش می دهد. (من از ملامتگران پیروی نمی کنم). گناه نکوهندگان در شرابخواری است. (نکوهشگران شرابخواری، مرتکب گناه می شوند) و من جوانی و میگساری را با هم می خواهم.

نقدی بر تصحیح و شرح حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی از تاریخ جهانگشای جوینی

۲-۴ مواقع در اینجا {مواقع اقلام} به معنی لغزشها و خطاهاست و ظاهراً جوینی از یکی از معانی «وقع» یعنی افتادن و لغزیدن اسم مکان «موقع» و جمع آن «مواقع» ساخته است؛ گرچه این معنی در فرهنگها نیست (جوینی، ۱۳۹۲: ۱۴۹/۳).

نقد و بررسی: از قضا این معنی از «مواقع» در چندین فرهنگ معتبر ثبت شده است: الموقّع: موضع لكل واقع و جمعه: مَوَاقِع (خلیل بن احمد، ۱۴۰۹: ۱۷۸/۲)؛ أزهري در تذهیب اللغه: الموقّع: موضع لكل واقع و تقول: إن هذا الشيء ليقع من قلبي موقعا (أزهري، ۱۴۲۱: ۲۶۳).

۳-۴ حجاب ضباب منسدم: منسدم در اینجا به معنی پوشیده و پنهان است؛ گرچه در فرهنگهای عربی، باب انفعال از «سدم» دیده نشد (جوینی، ۱۳۹۲: ۱۵۶/۳).

نقد و بررسی: این واژه در اقرب الموارد (الخورى الشرتونى، ۱۴۰۳: ۵۰۸)؛ منتهی الأرب (صفی پوری، ۱۳۹۶: ۱۴۲۴/۲) و آندراج، ذیل ریشه «سدم» آمده است؛ اما شارحان کتاب جستجوی کاملی نکرده‌اند.

۴-۴ كل الصيد فی جوف الفراء: شارحان تنها گفته‌اند: همه شکارها در شکم گورخر است؛ ضرب‌المثلی است (جوینی، ۱۳۹۲: ۱۷۱/۳).

نقد و بررسی: علاوه بر این اینکه شارحان در شرح خود، «ال» واژه «الصيد» را حذف کرده‌اند، باید گفت این عبارت مثل آورده می‌شود برای کسی که نیازمندیهای بسیار دارد و یکی از آنها که بزرگتر است برآورده شود و در آن هنگام این مثال برایش گفته می‌شود یا هنگامی گفته شود که شخص به از دست رفتن بقیه نیازمندیهای خویش بی‌اعتنا است (الخورى الشرتونى، ۱۴۰۳: ۹۰۹)؛ (شمس‌الدین آملی، ۱۳۸۱: ۲۲۳/۱)؛ (عسکری، ۱۴۲۰: ۱۶۲/۲).

۵. اصرار بر ترجیح نسخه «p» (نسخه پاریس)

در مقدمه چاپ تاریخ جهانگشای جوینی به کوشش حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی آمده است: نسخه (p) اساس چاپ حاضر و قدیمترین نسخه خطی تاریخ جهانگشای است که در کتابخانه ملی پاریس نگهداری شده و میکروفیلم آن در اختیار ما است. کتابت این نسخه در سال ۶۸۹ یعنی سی‌ویک سال پس از تألیف کتاب و هشت سال پس از مرگ مؤلف است (جوینی، ۱۳۹۴: ۱/ شصت‌ویک). این در حالی است که چاپ علامه قزوینی بر اساس نسخه (A) است که البته پس از مقابله با هفت نسخه دیگر تصحیح شده است. عباسی و مهرکی در معرفی نسخه (A) گفته‌اند: این نسخه در حل مشکلات جهانگشای بسیار راهگشا بود و بسیاری از مشکلات متن به یاری آن حل شد. شعرها و عبارات عربی در این نسخه دقیقتر از

سایر نسخ است (همان: ۱/ شصت و سه).

حال پرسش اینجاست هنگامی که نسخه علامه قزوینی مشکلات نسخه (P) را حل کرده و در بخش عربی کاملتر و دقیقتر است، مصححان کتاب چه اصراری به پذیرش او به او نسخه (P) داشته‌اند بویژه اینکه چند مورد تفاوت میان این دو نسخه است که ترجیح نسخه (P) اشکالات اساسی را به تصحیح و شرح متن وارد ساخته است:

۵-۱ قَرَفَقَا بَارِضٌ لَمْ يُدَسْ فِي عَرَاصِهَا سَوَى خَدِّ خَوْدٍ أَوْ تَرَائِبُ أُغْيَبِدْ

به نرمی (گام بردار) در زمینی که جز گونه‌های زنان جوان و سینه‌های زنان نازک‌اندام در آن به خاک سپرده نشده است (جوینی، ۱۳۹۴: ۳۵۲/۱).

نقد و بررسی: ترجیح نسخه (P) سبب شده است که مصححان در تصحیح این بیت و ترجمه آن به تکلف بیفتند. معلوم نیست که شارحان «گام بردار» را از چه سیاقی حدس زده‌اند در حالی که علامه قزوینی به جای «قرفقا»؛ «قرفنا» {از ریشه راض یروض: ریاضت و سختی کشیدیم} ثبت کرده است؛ ثبتي کاملاً منطقی که هم نسخه اساس آن را تأیید می‌کند و هم ترجمه واژه سختی و محنت کشیدیم در سرزمینی که...

۵-۲ فَأَعَادُوا مَرَعَى النَّسِيبِ خَصِيًّا وَرِيَاضَ النَّشِيبِ خُضْرَ النَّبَاتِ

نقد و بررسی: بازم اصرار بر ترجیح نسخه (P) سبب شده است تا با ثبت «النشيب» وزن شعر به هم بریزد (جوینی، ۱۳۹۴: ۱۴۳/۱). در ترجمه نیز این واژه را (جوانی) معنا کرده‌اند که در فرهنگ‌های معتبر چنین معنایی برای این واژه نیست. علامه قزوینی به جای این واژه، «النشيب» ثبت کرده است؛ ثبتي کاملاً درست و منطقی که هم وزن به هم نمی‌ریزد و هم معنای آن با توجه به سیاق کلمات درست است و هم جناس خط میان (النسب) و (النشيب) این ثبت را تقویت می‌کند.

ترجمه پیشنهادی: پس خرمی را در چراگاه پیری و گیاهان سرسبز را در بوستان سرایشی تکرار کردند.

۵-۳ فِي فِتْيَةٍ مِنْ كَمَاةِ التُّرْكِ مَا تَرَكَتْ لِلرَّعْدِ لَبَّاتُهُمْ صَوْتًا وَكَأَصِيًّا

در میان گروهی از شجاعان ترک که حمله‌های آنها برای رعد آواز و آوازه‌ای نگذاشت (جوینی، ۱۳۹۴: ۲۹۹/۱).

برای «لَبَّات» در فرهنگ‌های معتبر این معانی آمده است: «مفردش: لَبَّ، جای بستن گردنبد در قسمت جلو گلو و بالای سینه. زن مهربان و خوش معاشرت با شوهر خود؛ گلوگاه» (ابن فارس،

_____ نقدی بر تصحیح و شرح حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی از تاریخ جهانگشای جوینی

۱۴۰۴: ۲۰/۵). با این تفصیل، معنای بیت چنین خواهد شد: در میان گروهی از شجاعان ترک که صدای گردنبندهای آنها برای رعد آواز و آوازه‌ای نگذاشت!!

واضح است که این واژه به بیت هیچ ارتباطی ندارد. مصححان کتاب با مراجعه‌ای کوتاه به دیوان ابواسحاق الغزوی براحتی می‌توانستند ایراد ضبط نسخه (p) را متوجه شوند؛ نکته‌ای که علامه قزوینی در تصحیح خود کاملاً متوجه آن بوده و به‌درستی آن را «کَبَاتُهُمْ: حمله‌ها» ضبط کرده است. نکته جالب‌توجه این است که مصححان کتاب، «لَبَّاتُ» را ترجیح داده‌اند؛ اما در ترجمه بیت، معنای «کَبَاتُهُمْ» را آورده‌اند!

۶. ذکر نکردن نام گویندگان اشعار

به جرأت می‌توان گفت که شارحان کتاب در این بخش، تنها به ذکر شاعران مشهور عرب و ابیاتی پرداخته‌اند که نام شعراشان در برخی کتابها آمده و تعداد قابل‌توجهی از ابیات عربی، بدون ذکر نام گوینده شعر، رها شده است:

۶-۱ إِذَا خَاضَ بَحْرًا كَمْ يَبْقُ صُدُورُهُ
وَأِنْ رَامَ بَرًّا كَمْ يَدْعُ سَرْعَانُهُ
لَأَعْجَازُهُ فِي الْبَحْرِ نَعْبَةً شَارِبٍ
لَسَأَقْتُهُ فِي الْبَرِّ مَوْقِفَ رَاكِبٍ
(الطغرایی، ۱۴۰۶: ۵۱)

۶-۲ يَفُودُ الْخَمِيسَ الْمَجْرَعُ غُصَّ بِهِ الْفَلَا
وَأَصْبَحَ هَامَ الْأَكْمِ وَهُوَ مُشَدِّخٌ
(همان: ۱۱۹)

۶-۳ نَسَجَ الرَّيِّعُ لِرَبْعِهَا دِيَابَجَةً
بَكَتِ السَّمَاءُ بِهَا رِذَاذَ دُمُوعِهَا
فِي حَلَّةِ خَضْرَاءَ نَمْنَمٍ وَشَبِيهَا
مَنْ جَوْهَرَ الْأَنْوَارِ بِالْأَنْدَاءِ
فَعَلَدَتْ تَبَسُّمُ عَن نُّجُومِ سَمَاءِ
حَوْكُ الرَّيِّعِ بِحَلَّةِ صَفْرَاءِ
(البحتری، بی‌تا: ۶)

۶-۴ خَلَّتِ الدِّيَارُ فَسُدَّتْ غَيْرَ مُسَوِّدٍ
وَمِنَ الشَّقَاءِ تَقَرُّدِي بِالسُّوَدِ
(از حارثه البدر الغدانی؛ الإصفهانی، ۱۴۱۵: ۵۰۷/۸)

۶-۵ بَلَدٌ أَقْمَتَ بِهِ وَذِكْرُكَ سَائِرٍ
يَشْتَأُ الْمَقِيلَ وَيَكْرَهُ التَّعْرِيسَا
(المتنبی، ۲۰۱۲: ۳۸۶)

۶-۶ يَقْلَهُمُ بِالرُّعْبِ قَبْلَ طِرَادِهِمْ
وَيَهْزِمُهُمُ بِالْكَتِّبِ دُونَ الْكُنَائِبِ
(الطغرایی، ۱۴۰۶: ۵۱)

۶-۷ لَهُ هِمَمٌ لَأَمْتَهَي لِكِبَارِهَا
وَهِمَّتُهُ الصُّغْرَى أَجَلٌ مِنَ الدَّهْرِ
(از بکر بن النطاح؛ المبرد، ۱۴۰۹: ۱۱۶۲)

- ۶-۸ إِذَا رَقَصَ الْحَبَابُ بِحَافَتَيْهَا رَأَيْتَ الدَّرَّ فِي حُمْرِ الْحَقَاقِ
(ابن معنر، بی تا: ۳۴۶)
- ۶-۹ فَبِئْسَ الْبَدِيلُ الشَّامُ مِنْكُمْ وَ أَهْلُهُ عَلَىٰ أَنَّهُمْ قَوْمِي وَ بَيْنَهُمْ رُبْعِي
(ابوالعلاء المعری، ۱۳۷۶: ۲۳۷)
- ۶-۱۰ عَلَيْكَ بِهَذَا السِّيفِ فَأَقْضِ دِيُونَهُ فَلَسَّيْفٌ حَقٌّ عِنْدَ كَفِّكَ وَ أَجْبُ
أبو بكر الخوارزمی، ۱۴۱۸: ۳۱۶)
- ۶-۱۱ إِبْنِي أَنَا الْأَسَدُ الْهَظُورُ لَدَى الْوَعَى وَ الدَّهْرُ عَبْدِي وَ السَّمَاحَةُ خَادِمِي
(از ابوالعباس ركن الدوله؛ الثعالبي، ۱۴۰۳: ۱۱۱/۵)
- ۶-۱۲ إِذَا أَرَادَ اللَّهُ أَمْرًا بِأَمْرِيءَ وَ حِيلَهُ يَعْمَلُهَا فِي كُلِّ مَا أَعْرَاهُ بِالْجَهْلِ وَ أَعْمَى عَيْنُهُ حَتَّى إِذَا أَنْفَذَ فِيهِ حُكْمَهُ
(از ابوجعفر محمد بن عبدالله بن اسمعيل الميكالي؛ الثعالبي، ۱۴۰۳: ۴/۴۸۳)
- ۶-۱۳ وَ رَبِّهَ أَكَلَهُ مَنَعَتْ أَخَاهَا بَلْدَةٌ سَاعَةَ أَكَلَاتِ دَهْرٍ
(إبراهيم بن هرمه، ۱۳۸۹: ۱۲۸)
- ۶-۱۴ فَأَبُوا بِالرَّمَاكِ مَكْسَرَاتٍ وَ أَبْنَا بِالسُّيُوفِ قَدِ انْحَنَيْنَا
(از عبدالشارق الجهنی؛ ابوالعلاء المعری، ۱۴۱۱: ۳۰۸)
- ۶-۱۵ أَلْسِي لَأْفُ أُصْدِقُ أَنْبَاءَ مَنْ الْكُتْبُ بِيضُ الصَّفَائِحِ كَأَسْوَدِ الصَّحَائِفِ
(أبوتمام، ۱۴۱۴: ۳۲/۱)
- ۶-۱۶ إِذَا كَانَ الْغُرَابُ دَلِيلَ قَوْمٍ فَنَاوُوسُ الْمَجْسُوسِ لَهُمْ مَصِيرُ
(از أبو الشیص الخزاعی؛ الثعالبي، ۲۰۰۳: ۲۲۰)
- ۶-۱۷ أَيُّهَا الْمُنْكَحُ الثَّرِيَا سُهَيْلًا هِيَ شَامِيَّةٌ إِذَا مَا اسْتَقَلَّتْ
(عمر بن أبي ربيعہ، ۱۴۱۶: ۳۹۷)
- ۶-۱۸ وَمَا ابْتَغَىٰ إِلَّا الْكَرَامَةَ إِنَّهَا سَجِيَّةٌ نَفْسٍ حُرَّةٌ مَلُتْ كِبْرًا
(الطغراني، ۱۴۰۶: ۱۵۱)
- ۶-۱۹ عَلَى طَلَابُ الْمَجْدِ مِنْ مُسْتَقَرِّهِ وَ كَا ذَنْبَ لِي إِنْ حَارَدْتَنِي الْمَطَالِبُ
(أبو فراس الحمداني، ۱۴۱۴: ۴۱)

۶-۲۰ الْحِجْلُ لِلرَّجْلِ وَ النَّاجُ الْمُنِيفُ لِمَا
فَوْقَ الْحَجَّاجِ وَ عَقْدُ الدَّرِّ لِلْعُنُقِ
(أبوالعلاء المعری، ۱۳۷۶: ۱۱۸)

۶-۲۱ وَ مَنْ يَفْتَقِرُ مَنَا يَعِشُ بِحُسَامِهِ
وَ إِنَّا لَنَلْهُو بِالسُّيُوفِ كَمَا لَهَتْ
(از بکر بن النطاح، الإصفهانی، ۱۴۱۵: ۷۵/۱۹)

۶-۲۲ تَجَاوَزَتِ الْقُرْبَى الْمَوَدَّةُ بَيْنَنَا
وَ أَصْبَحَ أَدْنَى مَا يَعْدُ الْمُنَاسِبُ
(أبو فراس الحمدانی، ۱۴۱۴: ۴۲)

۶-۲۳ لَأَ يَلِيقُ الْعَنَى بِوَجْهِ أَبِي يَعِدُ
لِي (از العَطْوِي؛ المَرْزَبَانِي، ۱۴۲۵: ۴۴۰)

۶-۲۴ إِنَّ الْوَزِيرَ هُوَ الَّذِي
إِنْ غَابَ سُلْطَانُ الْوَلَايَا
(از عبيدالله بن طاهر؛ ابن خلكان، ۱۳۹۸: ۱۲۱/۳)

۶-۲۵ تَلَقَّاهُ بِوَجْهِهِ مُكْفَهَرٌ
كَأَنَّ عَلَيَّهِ أَرْزَاقَ الْعِبَادِ
(يزيد بن مفرغ الحميري، ۱۴۰۲: ۱۱۷)

۶-۲۶ قَدْ يَبْعُدُ الشَّيْءُ مِنْ شَيْءٍ يُشَابِهُهُ
إِنَّ السَّمَاءَ نَظِيرُ الْمَاءِ فِي الزَّرَقِ
(از ابوالعلاء المعری؛ ابن فورجه، ۱۹۸۷: ۲۹)

۶-۲۷ إِيَّاكَ وَ الْأَمْرَ الَّذِي إِنْ تَوَسَّعَتْ
مَوَارِدُهُ ضَاقَتْ عَلَيْكَ الْمَصَادِرُ
(مضرس بن ربيعي؛ ابن أنباري، ۱۴۲۴: ۶۹)

۶-۲۸ جَنَّ عَلَى جَنٍّ وَ إِنْ كَانُوا بَشَرٌ
كَأَنَّهُمْ خَيْطُوا عَلَيْهَا بِالْأَبْرِ
(از راجز؛ جرفادقاني، ۱۳۴۰: ۵۳۵)

۶-۲۹ فَإِنْ فُرْصَةٌ أَمْكَنْتَ فِي الْعَدُوِّ
وَ قَلَّا تَبَدَّ فَعَلَيْكَ إِيَّاهَا
(ابن المعتز، بی تا: ۳۱)

۶-۳۰ وَ أَدْرَكَاهُ الْجَاهُ وَ اعْلَمَ بِأَنَّهَا
كَمَثَلِ زَكَاةِ الْمَالِ تَمَّ نَصَابُهَا
(الشافعي، بی تا: ۱۶)

۶-۳۱ مَنْ لَمْ يُؤدِّبْهُ وَالِدَاهُ
أَدَّبَهُ اللَّيْلُ وَ النَّهَارُ

این بیت در اللطائف و الظرائف (التعالی، بی تا: ۱۹) و در تحسین و تقبیح ثعالبی (التعالی، ۱۳۸۵: ۱۳) به کلثوم بن عمرو التغلبی (العتابی) و در ربیع الأبرار و نصوص الأخبار (الرمخسری، ۱۴۱۲: ۳۵۳/۵) به أبو محلم نسبت داده شده است.

۶-۳۲ أَصْبَحْتُ لَأَ أَرْجُو وَ لَأَ أَتَّقِي
غَيْرَ إِلَهِي وَ لَأَ الْفَضْلُ

جَدِّي نَبِيِّ وَإِمَامِي أَبِي وَقَوْلِي التَّوْحِيدُ وَالْعَدْلُ
(الشريف الرضي، ١٤١٥: ٢٣٨٢)

نتیجه گیری

در این نوشتار، اشکالات تصحیح و شرح حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی از تاریخ جهانگشای جوینی به پنج بخش تقسیم، و پس از نقد و بررسی اشکالاتشان، نظر پیشنهادی ارائه شده است. این خطاها به این قرار است: ۱. اشکال در تعلیقات بخش فارسی: شارحان برای رهایی از خطاهای یادشده باید به فرهنگهای معتبر فارسی، شروع پیشین تاریخ جهانگشای جوینی و بخش فارسی مقالات متعددی مراجعه می‌کردند که در این زمینه چاپ شده است. ۲. اشکالات ترجمه اشعار عربی: این بخش به دو دسته واژگانی و صرفی - نحوی تقسیم می‌شود. در بخش اشکالات واژگانی، مراجعه به فرهنگهای معتبر عربی و دیوان اشعار عرب بدرستی ترجمه اشعار عربی کمک شایانی می‌کرد. در بخش اشکالات صرفی و نحوی نیز شارحان باید به کتابهای معتبر صرف و نحو عربی، دیوان شاعران عرب و همچنین مقالات یاد شده مراجعه می‌کردند تا در ترجمه اشعار عربی به خطا نروند. ۳. جستجوی کافی نکردن برای شرح متن: شارحان در این زمینه نیز باید به فرهنگهای فارسی و عربی و کتابهای مرجع مراجعه می‌کردند تا شرحشان کاملتر باشد. ۴. ترجیح نسخه پاریس بر نسخه‌های دیگر؛ بهتر بود مصححان به جای پذیرش بی‌چون‌وچرای این نسخه، تصحیح انتقادی از تاریخ جهانگشا ارائه می‌کردند تا دچار این آشفتگی در ترجمه برخی اشعار نگردند. ۵. ذکر نکردن نام گویندگان اشعار: شارحان برای این منظور باید به آثار ادب عربی و دیوانهای شاعران عرب مراجعه می‌کردند تا دوگانگی در کارشان نباشد؛ به گونه‌ای که گوینده برخی از اشعار مشهور، مشخص شده و تعداد قابل توجهی از ابیات بدون ذکر گوینده، رها شده است. مجموع این عوامل سبب شده است که تصحیح و تعلیقات کتاب تاریخ جهانگشای جوینی از حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی با اشکال روبه‌رو شده است. امید است که مصححان محترم در چاپهای بعدی این کاستیها را تصحیح کنند.

فهرست منابع

ابراهیم بن هرمة؛ (۱۳۸۹) *دیوان*، تحقیق: محمد جبار المعیبد، النجف الأشرف: مطبعة الآداب.
ابن أنباری، محمد بن قاسم؛ (۱۴۲۴) *الزاهر فی معانی کلمات الناس*، تحقیق: یحیی مراد، بیروت:

_____ نقدی بر تصحیح و شرح حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی از تاریخ جهانگشای جوینی

دارالکتب العلمیة.

ابن سیده، علی بن اسماعیل؛ (۱۴۲۱) *المحکم و المحيط الأعظم*، مصحح: عبدالحمید هنداوی، بیروت: دارالکتب العلمیة.

ابن خلکان؛ (۱۳۹۸) *وفیات الأعیان و أنباء أبناء أهل الزمان*، تحقیق: إحسان عباس، بیروت: دار صادر. ابن درید، محمد بن حسن؛ (۱۹۸۸) *جمهرة اللغة*، بیروت: دارالعلم للملایین.

ابن فارس، احمد بن فارس؛ (۱۴۰۴) *معجم مقاییس اللغة*، مصحح: عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

ابن فورجه، محمد بن حمد؛ (۱۹۸۷) *الفتح علی أبنی الفتح*، محقق: عبدالکریم دجیلی، بغداد: وزارة الثقافة و الأعلام، دارالشؤون الثقافية العامة آفاق عربیة.

ابن المعتز؛ (بی تا) *دیوان*، بیروت: دار صادر، بی تا.

أبو بکر الخوارزمی؛ (۱۴۱۸) *دیوان*، تحقیق: حامد صدقی، تهران: میراث مکتوب.

أبو تمام (حبیب بن اوس طائی)؛ (۱۴۱۴) *دیوان*، شرح الخطیب التبریزی، بیروت: دارالکتب العربی.

أبو العلاء المعری (أحمد بن عبدالله بن سلیمان القضاعی التنوخی)؛ (۱۳۷۶) *سقط الزند*، بیروت: دار بیروت.

_____؛ (۱۴۱۱) *شرح دیوان الحماسة لأبنی تمام*، بیروت: دارالغرب الإسلامی، ۱۴۱۱.

أبو فراس الحمدانی (أبو العلاء حارث بن سعید)؛ (۱۴۱۴) *دیوان*، شرح خلیل الدویهی، بیروت: دارالکتب العربی.

أبو نواس (حسن بن هانی حکمی أهوازی)؛ (بی تا) *دیوان*، بیروت: دار صادر.

ازهری، محمد بن احمد؛ (۱۴۲۱) *تهذیب اللغة*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

الإصفهانی، أبو الفرج علی بن حسین؛ (۱۴۱۵) *کتاب الأغانی*، تحقیق: إحسان عباس و إبراهیم السعافین و بکر عباس، بیروت: دار صادر.

انزایی نژاد، رضا؛ (۱۳۷۶) «نقدی بر کتاب شرح مشکلات تاریخ جهانگشا»، *آیین پژوهش*، شماره ۸، ص ۱۵۸-۱۵۰.

باخرزی، علی بن حسن؛ (۱۴۱۴) *دمیة القصر و عصره أهل العصر*، تحقیق: محمد تونجی، بیروت: دارالجبیل.

البحتری؛ (بی تا) *دیوان*، شرحه و التعلیق علیه: حسن کامل الصیرفی، القاهرة: دارالمعارف.

بستانی، فؤاد افرام؛ ( ) *فرهنگ ابجدی*، تهران: اسلامی.

بهار، محمد تقی؛ (۱۳۵۵) *سبک‌شناسی*، تهران: زوار.

- ثعالبی (أبو منصور عبدالملک بن محمد)؛ (۱۴۰۳) *تیمم الدهر فی محاسن اهل العصر*، شرح و تحقیق: مفید محمد قمیحه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- _____؛ (بی تا) *اللطائف و الظرائف*، بیروت: دارالمناهل.
- _____؛ (۱۳۸۵) *تحسین و تزیین ثعالبی*، مصحح: عارف احمد زغول، تهران: میراث مکتوب.
- _____؛ (۲۰۰۳) *التمثیل و المحاضره*، تحقیق: قصی حسین، بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- جرفادقانی (گلپایگانی)؛ (۱۳۴۰) *أبو الشرف ناصح*. ترجمه تاریخ یمینی، به اهتمام جعفر شعار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- جوهری، اسماعیل بن حماد؛ (۱۳۷۶) *الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیه*، مصحح: احمد عبد الغفور عطار، بیروت: دارالعلم للملایین.
- جوینی، عطا ملک؛ (۱۳۸۷) *تاریخ جهانگشای جوینی*، تصحیح محمد قزوینی، تهران: هرمس.
- _____؛ (۱۳۹۲-۱۳۹۴) *تاریخ جهانگشای جوینی*، تصحیح و تعلیقات حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی، چ چهارم، تهران: زوار.
- _____؛ (۱۳۸۸) *تاریخ جهانگشای جوینی*، شرح و تعلیقات: سید شاهرخ موسویان، تهران: دستان.
- خاتمی، احمد؛ (۱۳۷۳) *شرح مشکلات تاریخ جهانگشای جوینی*، تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی پایا.
- الخوری الشرتونی، سعید؛ (۱۴۰۳) *أقرب الموارد فی فصیح العربیه و الشوارد*، قم: منشورات مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی.
- دشتی، سیدمحمد؛ (۱۳۷۷) «نقدی بر شرح مشکلات تاریخ جهانگشای جوینی»، *کیهان فرهنگی*، ش ۱۴۴، ص ۳۳-۳۱.
- دهخدا، علی اکبر؛ (۱۳۷۷) *لغت نامه دهخدا*، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران.
- ذکاوتی قراگوزلو، علیرضا؛ (۱۳۷۴) «شرح مشکلات تاریخ جهانگشای جوینی»، *نشر دانش*، ش ۱۵، ۴۰-۹.
- راشد محصل، محمدرضا؛ (۱۳۷۳) «اشاره‌ای توضیحی به دو تمثیل در مقدمه تاریخ جهانگشا»، *مجله زبان و ادبیات دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد (دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد)*، دوره ۲۷، ش ۱.
- الزمرخشری، محمود بن عمر؛ (۱۴۱۲) *بیع الأبرار و نصوص الأخبار*، محقق: عبدالامیر مهنا، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

نقدی بر تصحیح و شرح حبیب‌الله عباسی و ایرج مهرکی از تاریخ جهانگشای جوینی

الشَّافِعِي؛ (بی تا) *دیوان*، تحقیق: محمد ابراهیم سلیم، القاهرة: مکتبهٔ ابن سینا. الشَّرِيفُ الرَّضِيُّ، محمد بن حسین؛ (۱۴۱۵) *دیوان*، تحقیق: یوسف شکری فرحات، بیروت: دارالجليل. شعار، جعفر؛ (۱۳۷۰) «تاریخ جهانگشای جوینی: اشاره‌ای به ارزش ادبی، تاریخی و اجتماعی آن»، یکی *قطره باران: جشن نامه استاد عباس زریاب خوئی*، به کوشش احمد تفضلی، تهران. شکیب، محمود؛ (۱۳۷۳) «نقد کتاب شرح مشکلات تاریخ جهانگشای جوینی»، *آشنا*، دوره ۴، ش ۲۰، ص ۵۶-۵۲.

شمس‌الدین آملی، محمد بن محمود؛ (۱۳۸۱) *نوائس الفنون فی عرائس العیون*. مصحح: أبو الحسن شعرانی و ابراهیم میانجی، تهران: اسلامیة. صاحب، اسماعیل بن عباد؛ (۱۴۱۴) *المحیط فی اللغة*، مصحح: محمد حسن آل یاسین، بیروت: عالم الکتب.

صفا، ذبیح‌الله؛ (۱۳۶۹) *تاریخ ادبیات در ایران*، تهران: فردوس. صفی پوری، عبدالرحیم بن عبدالکریم؛ (۱۳۹۶) *منتهی الأرب فی لغات العرب*، مقدمه، تعلیقات و فهارس: علیرضا حاجیان نژاد، تهران: سخن.

الطُّغْرَائِي؛ (۱۴۰۶) *دیوان*، تحقیق: علی جواد الطاهر و یحیی الجبوری، دوحه: دارالکتب القطریة. عسکری، حسن بن عبدالله؛ (۱۴۲۰) *جمهره الأمثال*، محقق: عبدالمجید قطامش و محمد أبو الفضل ابراهیم، بیروت: دارالجليل.

عمر بن أبی ربیعة؛ (۱۴۱۶) *دیوان*، تحقیق: فایز محمد، بیروت: دارالکتب العربی.

فراهیدی، خلیل بن احمد؛ (۱۴۰۹) *کتاب العین*، قم: هجرت.

قرشی، علی اکبر؛ (۱۳۷۱) قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

المبرّد، محمد بن یزید؛ (۱۴۱۷) *الکامل فی اللغة و الأدب*، تحقیق: محمد أبو الفضل ابراهیم، القاهرة: دارالفکر العربی.

الْمُتَنَّبِي (أبو الطَّيِّبِ أحمد بن حسین جَعْفِي كِنْدِي كُوفِي)؛ (۲۰۱۲) *دیوان*، شرح عبدالرحمن البرقوقی، القاهرة: مؤسسهٔ هنداوای للتعلیم و الثقافه.

الْمَرْزَبَانِي، محمد بن عمران؛ (۱۴۲۵) *مجمع الشعراء*، تحقیق: فاروق أسلم، بیروت: دار صادر.

معلوف، لويس؛ (۱۳۸۷) *فرهنگ بزرگ جامع نوین ترجمه المنجد*، مترجم: احمد سیاح، تهران: اسلام.

میدانی، احمد بن محمد؛ (۱۳۶۶) *مجمع الأمثال*، مشهد: آستانهٔ الرضویة المقدسه، معاونیهٔ الثقافیه.

النَّبَاعَةُ الْجَعْدِي (أبو لیلی قيس بن عبدالله)؛ (۱۹۹۸) *دیوان*، تحقیق: واضح الصمد، بیروت: دار صادر.

نقیسی، علی اکبر؛ (۱۳۵۵) فرهنگ نقیسی. تهران: کتابفروشی خیام.
یزید بن مَرَّغ؛ (۱۴۰۲) دیوان، تحقیق: عبدالقدوس أبوصالح، بیروت: مؤسسه الرسالة.

